

РЕТРОСПЕКТИВНІ ОГЛЯДИ

Данило КОНОНЧУК

(Ніжин)

Іван КОНОНЧУК

(Ніжин)

Торгівля в Ніжині: історія і сучасність

У всі часи ярмарки мали велике значення – вони були не тільки значними осередками торгівлі, але й центрами спілкування людей, розвивали міжнародні відносини, налагоджували зв'язки між народами і державами.

Ярмарки кожної країни чи регіону були показником економічного та суспільного розвитку, стимулювали розвиток економіки, науки і, навіть, культури (ярмарки супроводжувалися виступами співаків, акторів, музикантів, тут працювали художники тощо). Ярмарок диктував розвиток економічних відносин міста, де він проводився, й певного регіону – попит на потрібний товар, що користувався попитом у населення, відразу стимулював налагодження його виробництва у цьому ж регіоні. На ярмарках і базарах обмінювалися досвідом роботи ремісники та купці, організатори виробництва (цехові майстри, господарі мануфактур й інші) – тобто ярмарки розвивали наукові доробки різних регіонів і країн, сприяли обміну передовими науковими досягненнями та розвитку науки і техніки даного регіону на місцевому рівні, світовими досягненнями в цілому.

Поруч ярмарків відразу ж виростили села і, навіть, міста, починали освоюватися нові території – добували корисні копалини, розвивалося виробництво. За досягнення певного рівню розвитку регіону з'являлися освітні й навчальні заклади (від нижчого до вищого рівню), позаяк стимулюючи розвиток науки й книжкової справи. Загалом, можна сказати, що торгівля завжди була двигуном прогресу і цивілізації – в самому широкому значення цього слова (економіка і культура, наука і освіта тощо). Розвиток торгівлі та збагачення певної частини людей приводив до диференціації суспільства – що врешті-решт спонукало до пришвидшення процесу державотворення. Держава мала свій зиск від розвитку торгівлі: різного роду плати та побори з торгівців і виробників – з цього вона жила та розвивалася.

Ярмарки виникли в Європі в добу раннього середньовіччя, в період панування натурального господарства і економічної роз'єднаності, але на відміну від українських – постійного часу

та місця проведення не мали. Купці об'єднувалися в торгові каравани, торгували спільно, облаштовували торгівлю в спеціально обраних і добре захищених пунктах (біля стін замку, монастиря тощо) – там, де збиралися значні маси людей, на перетині торговельних шляхів, місцях проведення народних зібрань, великих релігійних і народних свят. Вітчизняні населені пункти мали значно кращі умови і традиції для проведення великих торгів (згадаймо хоча б торговельний шлях “із варяг у греки”, який проходив територією Київської Русі – значної частини нинішньої України) – більшість європейських міст були фортецями закритого типу і не мали можливостей постійного проведення торгів. Рівень ярмарків і торгів на території сучасної України був значно вищий, ніж у Європі ще й тому, що в менталітеті українського народу була яскраво виражена гостинність до подорожніх (до купців також). У Європі маємо багато фактів здирництва купців не тільки грабіжниками, але й місцевими сеньйорами досить високого рангу.

Періодичні торги та ярмарки, які проводилися у певних місцях, відомі у європейських країнах за письмовими джерелами з X ст., на території сучасної України – з XIV ст., на Чернігівщині ярмарки набули значного поширення в XVII ст. Так, у 1646 р. був заснований ярмарок у Кролевіці, в 1657 р. – в Ніжині, з XVII ст. торги та ярмарки поширилися всіма містами та великими селами України. Кількість їх значно зросла після включення Лівобережної України в єдину митну систему Російської імперії (указ імператриці Єлизавети Петрівни від 20 грудня 1753 р.), що зіграло позитивну роль для розвитку торгівлі не тільки в Україні, але й, насамперед, у всій Московії. Наприклад, у середині XVIII ст. щороку збиралося 111 ярмарків у 44 населених пунктах Чернігівщини. Вони відбувалися, здебільшого, навесні й восени; тривали 1–3, іноді – 6–7 днів, але в Ніжині могли тривати до двох тижнів, супроводжуючись гуляннями і традиційними розвагами. З давніх-давен на такі ярмарки приїжджали люди з усіх куточків величезної імперії, які не тільки торгували, але й просто споглядали “дійство”, заводили нові цікаві знайомства, просто марнували час. Товари привозили з Москви, Дону, Криму; Орловської, Курської та інших губерній, важливе значення мав продаж товарів, привезених із-за кордону – Німеччини, Італії, Туреччини, Англії, Франції тощо. Після інтенсифікації заселення півдня України (остання третина XVIII ст.) і приєднання Правобережної України до Російської імперії в 1793 році, ярмарки Чернігівщини втратили переваги прикордонних і поступово були змушені відмовитися від зовнішньої торгівлі. Остаточний удар торгівлі іноземними виробами завдав тариф 1822 р., за яким перевага в торгівлі надавалася вітчизняним мануфактурам. Ярмарки Чернігівщини, які не потрапили у систему тих, що торгують російськими товарами, стали занепадати. Зокрема, в 1847 р. припинив своє існування Всеїдний ярмарок у Ніжині, поступово занепадали та закривалися інші. Але наші земляки не мирилися з таким станом справ – розвивалися інші торги та ярмарки, торгували новим товаром, напружувалися нові умови роботи. В 1860 р. в Чернігівській губернії налічувалося 203 ярмарки, в 1898 р. – 549; відбуваються вони у 193 населених пунктах, а саме: Батурині – 5, Городні – 4, Козельці – 5, Конотопі – 4, Кролевіці – 3, Мені – 3, Ніжині – 4, Новгород-Сіверському – 4, Острі – 4, Сосниці – 3, Стародубі – 4. Щоправда, слід зазначити, що ці торги мали статусу регіональних і місцевих. Окрім ярмарків, відбувалися торги на базарах (найбільші були в Чернігові, Ніжині, Батурині й Ічні), активно розвивалася стаціонарна торгівля у лавках і невеликих крамницях (у 1860 р. в Чернігівській губернії мурованих лавок нараховувалося 265, дерев'яних – 1598).

Правила ярмаркової торгівлі регламентувалися звичаєвими нормами. Про деякі умови продажу товару на українських ярмарках лівобережні купці в 1685 р. розповідали в Сибірському приказі [3].

Продавці товарів у XVII ст. мали платити торговельне мито, яке стосувалося всіх: іноземні купці – 30, українські й російські – 10, торгові люди – 6 або 4 копи грошей від возу товару. За привезені на продаж вино, рибу, сіль сплачували 6 коп. з возу; за торгівлю колесами та іншим крамом – 2 коп. Торгові люди – мешканці міст і сіл, де проходили ярмарки, звільнялися від сплати мита з продажу трави, сіна, обручів, drankи, ободів тощо.

Середньовічний Ніжин якнайкраще підходив для такого дійства – у першій половині XVI ст. він уже був одним із важливих пунктів на торговельному шляху Львів–Київ–Москва. Російські купці привозили на ніжинський ринок хутра, зброю, вироби з дерева, кінську зброю, а купували тут привозні східні та західноєвропейські товари, ювелірні вироби, сіль тощо. Гарне місце розташування (перетин торговельних шляхів Росії та Європи) дало можливість ніжинській торгівлі швидко розвиватися і зростати, значно впливаючи на економіку й інші сторони життя регіону, зокрема, міста, життя якого було залежне першочергово якраз від торгівлі.

Досить давно в Ніжині існував так званий Проводний ярмарок (тобто прив'язаний у часі до поминальних днів на наступний після великоднього тиждень – “проводів”). Міський голова Ніжина в травні 1872 р. з метою підвищення міського збору клопотався про офіційне затвердження урядом цього ярмарку, що мав тривати 7 днів – це давало міській владі певні податкові преференції щодо організації торгівлі під час проведення ярмарку.

Щороку в Ніжині відбувалося 3 постійні ярмарки: Всеїдний (здебільшого в лютому за два тижні перед початком Великого посту), Троїцький (у червні, пов'язаний зі святом П'ятидесятниці або Трійці) та Покровський (у жовтні, пов'язаний зі святом Покрова Пресвятої Богородиці). Тривали вони в середньому 10–15 днів. Під час проведення Покровського ярмарку за імператорським указом відкривався шлагбаум зі сторони Київського тракту для безкоштовного в'їзду бажаючих торговців без сплати мита в казну, а також для всіх охочих потрапити на яскраве ярмаркове дійство. Особливої популярності Покровський ярмарок набув після завершення подій національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, яка усунула з українських ярмарків польських торговців. Щоправда, це не заперечувало надалі присутність торговців із території Речі Посполитої. Наприклад, існувала категорія торговців, яка спеціалізувалася на доставці солі з-під Коломиї – в 1660-х роках царські переписувачі виявили в Козельці та Нових Млинах по 6, в Ніжині – 18 дворів цих “коломиїців”.

У серпні 1655 р. воєвода В. Бутурлін нарахував у Ніжині 37 купців із Мозиря, Петрикова та Слуцька, є дані про наявність купецтва з інших регіонів; у Ніжині також існували цілі колонії купців-іноземців. Із метою заохочення до заняття торгівлею гетьманська адміністрація давала іноземним купцям досить істотні пільги (так, Богдан Хмельницький звільнив ніжинських купців-греків від підпорядкування старшинській адміністрації й дозволив їм безмитно торгувати в усій Підгетьманській Україні). За гетьманування І. Брюховецького грецькі купці зобов'язувалися вже платити мито, але тільки військовому екзактору (збирачу мита).

Греки створили в Ніжині свій магістрат, мали торговельні зв'язки з ринками України, Росії, Молдавії, Криму, Німеччини, Австрії, Італії, Туреччини, доставляли звідти

велику кількість різноманітних товарів. За свідченнями сучасників, у 1766 р. до Ніжина на згадані три ярмарки приїздило купецтво з “*Турецької області*”. Греки, волохи, вірмени привозили кумач, голки, шовкову та бавовняну тканину, ладан, різну бакалію; російські купці – шовкову тканину російських фабрик, а також китайські та перські чай, каву, цукор; польські купці – сукно німецьких фабрик, сіль, гриби; козаки – кримську сіль, зернисту ікру та в’ялену рибу [4].

У червні 1827 р. М. Гоголь в одному зі своїх листів із Ніжина повідомляв, що з Ніжина на Одесу ходить пароплав і щомісяця возить огірки, а до Ніжина привозить маслини і тютюн [4]. Щоправда, тут майбутній письменник іронізував: “пароплавом” він назвав звичайну фуру.

Відомо, що міщани або купці зверталися з проханням до міської думи про дозвіл побудови балагану (торгової палатки в сучасному розумінні) для торгівлі. Наприклад, із такою заявою в 1836 р. звернувся ніжинський міщанин Тевій Земельов [4]. Подібні звернення надходили не тільки від міщан, купців (ніжинських або іногородніх), а також від селян – так, селянин Московської губернії Коломенського повіту Андрій Лохматов хотів побудувати балаган у бакалійному ряду.

Кожний торговець під час ярмарку повинен був сплатити до міської скарбниці торгове мито – в 1872 р. була встановлена “такса на взыскание акциза за производимую торговлю во время ярмарок в г. Нежине”. Сплачувати згідно з цією “таксою” повинні були всі торговці та промисловці, “производящие торг и взыскивающие себе от того выгоду” – селяни, котрі приїздили на ярмарок із найближчих місць з власними виробами, “таксу” не сплачували.

У XVIII ст. Ніжин став одним із найбільших осередків ремісничого виробництва у Лівобережній Україні. Високою якістю й художнім смаком відзначалися вироби ніжинських ковалів, малярів, теслярів, ткачів, золотарів. Якщо в 50–х – 60–х роках XVIII ст. у 8 ремісничих цехах нараховувалося 480 чоловік, то у час найвищого піднесення економіки міста – в 70–ті – 80–ті роки XVIII ст. – цехи об’єднували 657 майстрів і 380 підмайстрів.

Створення цехів – це крок на шляху до утворення фабрик і появи розподілу праці; ремісники, що лишалися поза цехом, вважалися “партачами”, зазнаючи певної дискримінації – як торгової та економічної, так і політичної. Цікаво, що за даними, які наводить О. Шафонський у “Черниговского наместничества топографическом описании”, 7 з 8 ніжинських цехів за своїми статутами мали знамена. На знаменах цехів були зображені речі ремісників, образи різноманітних святих, їх імена, зірки, вензелі царів і герб міста. Все це вишивалося золотом або сріблом.

У 1785 р. цехи Ніжина були підпорядковані загальноросійським законам і стали державними фіскальними податковими органами, проіснувавши в такій якості до 1902 р.

Документи дають нам імена та прізвища відомих ніжинських золотарів: Іван і Давид Золотар, Йосиф Конесаров, Петро Корсакевич, Федір Шнурчевський. Однак, ніжинське золотарство не було (та й не могло бути) домінуючим ремеслом у Ніжині другої половини XVII–XVIII ст., оскільки вироби місцевих золотарів не призначалися для широкого загалу. Можливо, з цієї причини їх (за О. Шафонським) із 657 ніжинських ремісників було лише 8. Великим попитом як на внутрішньому ринку, так і за кордоном користувалися вироби з хутра, виготовлені ніжинськими кушнірами – за джере-

лами вони вивозилися не тільки в Україну та Росію, але й до інших зарубіжних країн.

Обов'язково потрібно згадати про відомі на весь світ ніжинські огірочки, адже “Ніжин” найперше асоціюється саме з ними, і лише потім із уславленими лицеем, залізничним вузлом, Покровським ярмарком, сумнозвісною станцією Крути тощо. Цей ніжинський “бренд” є згадкою про XVIII ст., коли Правобережжя України було поділене між Польщею та Австро-Угорською імперією, а Ніжин набув провідного значення у торгівлі Підгетьманської України, одним із центрів грецької еміграції. Довгий час в історії Ніжина огірки не тільки приносили стабільний прибуток, але й піднімали престиж і авторитет далеко за межами України. Навіть донині багато ніжинців, що виїзять за кордон, наштовхуються на таку річ – що таке Ніжин іноземці не знають, але знають, що там є дуже гарні й смачні огірки.

Слід зазначити, що вирощування огірків не завжди культивувалося на ніжинській землі. Можна знайти згадки про їх поширення в цьому регіоні з XVII ст., причому нові сорти та технології їх приготування завозилися з південних країн. Численні війни Росії з Туреччиною й іншими державами за світове панування зігнали зі своїх місць багато народів (в першу чергу греків), які почали переселятися на нові землі. Російська влада розміщувала на захоплених землях нових поселенців. У Ніжині місцева влада всіляко заохочувала велике, заможне й підприємливе грецьке земляцтво. Греки, які поселялися на території Ніжинщини, приносили до нової батьківщини не тільки свою культуру, але й свої досягнення в науці й економіці, господарських справах і технологіях.

Загалом, мало не сторіччя саме Ніжин із його ярмарками був головним торговим центром усієї Підросійської України – Київ на той час був ареною постійних конфліктів із Польщею; імена ряду значних міст нагадували про ще недавню криваву російсько-українську війну. Свідченням такого статусу Ніжина є факт відкриття тут одного з трьох перших у Російській імперії навчальних закладів нової системи освіти – лиців (в даному випадку – гімназії вищих наук). До цього все ще незаперечним був авторитет Києво-Могилянської академії...

Торгівельні зв'язки міста

Ніжинські ярмарки – це дуже своєрідне явище в Україні. Вони з'явилися ще в XVI ст., але широкого розквіту досягли в XVII–XVIII ст. Якраз у цей час Ніжин сформувався як центр торгівлі. Ярмарки проходили в Ніжині й у першій половині XIX ст., але вже не мали такого значення як раніше, – торгові шляхи перемістилися на південь і на захід, місто втратило важливе торгівельне значення. Однак, ярмарки залишаються ярмарками (за своєю торговою сутністю). Навіть, М. Гоголь, уже закінчивши навчання в місцевій Гімназії вищих наук князя Безбородька, не минав Ніжина й тричі на рік приїздив подивитися та поринути в атмосферу цього дійства. Він насолоджувався багатством виставлених речей, шумом й усією багатогранністю свята. Маючи багату уяву, письменник дуже колоритно описав ярмарок у своїх спогадах: “...весь народ зливається в єдине чудовисько – кричить, регоче, гримить, шум, лайка, ревіння...” [1, с. 18]. Ще один подібний опис ярмарку 1828 р. можна знайти в листі з Ніжина до батьків сучасника Миколи Гоголя, його гімназійного товариша Євгена Гребінки [2, с. 532].

Ніжинці готувалися до ярмарків – і до Покровського, і до Всеїдного проквашувалися знамениті ніжинські засоли – згадані маленькі опуклі огірочки. Славився Ніжин наливками та варенням, майже в кожній ніжинській садибі можна було побачити зарослі тютюну – біля кожного дому восени висіли пучки листків цієї рослини, чекаючи слушного часу обробки та продажу (здебільшого, його торгівці скупали оптом). Один із мандрівників підмітив, що ніжинський тютюн завжди купують дуже дорого й у великій кількості [7, с. 34]. На прилавках можна було зустріти вироби ремісників. Кожен, хто приїздив на ярмаркове дійство, міг замовити прикраси із золота чи срібла – персні, сережки, браслети на будь-який смак. Особливо славилися ніжинські дукачі – жіночі нагрудні прикраси у вигляді медальйона обрамлені металічним бантом із майстерними часточками різнокольорового скла. Широко було розвинене в Ніжині виготовлення пічних кахлів. На початку XIX ст. місто було центром виготовлення художньої тканини, хустинок, поясів, які користувалися широким попитом і популярністю. Розвивалися й інші ремесла, такі як виготовлення скринь і дерев'яного посуду. Всі ці товари розходилися в різні регіони української землі, далеких куточків Російської імперії, а також у далекі іноземні країни – ніжинський товар користувався попитом у багатьох країнах світу (за джерелами – понад 50).

Ніжин жив специфічним життям. Його населяли представники різних народів, які належали до різних соціальних верств: поміщики та фабриканти, військові та чиновники, купці та ремісники, міщани та селяни, інтелігенція та духовенство. Проте, життя тогочасного Ніжина було досить типовим для подібних населених пунктів. Порушувало ж провінційну рутину якраз ярмаркове дійство. Хоча, окрім ярмарків, у Ніжині (як і в багатьох інших населених пунктах тогочасної України) двічі на тиждень відбувалися торги – ярмарок завжди був надзвичайною подією в житті міста, адже приїздило багато знатних людей, купців, скоморохів, артистів. Кожен хотів розрекламувати свій товар, показати себе, завести нові знайомства, укріпити старі зв'язки. Корчми та заїжджі двори заповнювалися прибульцями з різних кінців імперії та сусідніх країн. Тютюн, прянощі везли з Туреччини та Болгарії, галантерею – з Німеччини, Австро-Угорщини та Пруссії, хутра й теплий одяг – із Росії, порцеляну та кераміку – з Німеччини, оксамит, шовк, вовну, ситець й інші вишукані тканини – з Венеції, Кенігсберга, голландське, англійське, французьке сукно – із Гданська. Місцеві греки дивували ковбасами та м'ясними виробами. Місцеві селяни привозили на торг, здебільшого, городину й садовину: вишні, сливи, кавуни, груші, гриби, тютюн, збіжжя тощо. З півдня доставляли виноград, сіль та рибу – її везли з Астрахані все ті ж “коломийці”, вина переважали угорські й кримські.

За кордон відправляли золоті вироби, продукцію місцевих кушнірів, починаючи з XVII ст. славилися ніжинські огірочки – кожного року для продажу їх заготовляли понад 600 тонн. На продаж щорічно йшло понад 8 тис. тонн ніжинського тютюну. Князь І.М. Долгорукий, що побував у Ніжині в 1810 р., радив вживати ніжинські лікери та наливки, які вважав дуже якісними та корисними [6, с. 25].

Багато в чому торгово славу Ніжину створили греки – це було найбільше на той час грецьке поселення на Україні. Завдяки універсалу Б. Хмельницького від 2 травня 1657 р. та указам усіх наступних гетьманів, ніжинські греки мали значні пільги: не платили податків, їх автоматично прирівнювали до купців I та II гільдії; звільняли від

розквартирування військових, надання війську підвід, від військової служби, а коли представники ніжинських греків вступають на військову службу, вони користувалися правами дворян. Грецьке поселення в Ніжині мало власні органи самоуправління – магістрат, що говорить про велику роль і не менш високий авторитет грецького купецтва в Ніжині й Україні, Російській імперії, загалом (у 1710 р. Петро I підтвердив усі “гетьманські” привілеї ніжинських греків). Й неозброєним оком помітно скільки пільг і уваги приділялося національним меншинам у Малоросії – залишається зрозуміти, з якою метою прийждим надали багато пільг, передусім податкових, що дозволяло їм швидко стати на ноги, утворюючи свій бізнес. Можливо, можна говорити про імперську політику, яка передбачала протиставлення “малоросам” інших народів, які у відповідь (в якості подяки) будуть вірно служити уряду, на відміну від волелюбного козацького народу...

Із перших відомих ніжинських купців назвемо майже забуті імена Івана Шереметцова та Дмитра Ципоева (останній – якраз із ніжинських греків). Перший прибув до Ніжина з рідного Севська Орловської губернії і, об'єднавши із Ципоевим капітали, розпочав торгівлю з Персією. У 1747 р. у далекі краї першим вирушив Д. Ципоев – промандрувавши 8 років, він помер у Індії. Через 13 років дізнавшись про смерть компаньйона, І. Шереметцов (намагаючись повернути свої капітали) уклав угоду з Миколою Челобитчиковим, який зважився їхати до Індії.

Шлях до індійських ринків був нелегким: Ніжин, Київ, Ясси, Бухарест, Стамбул, далі річкою Тигр до Багдада, суходолом до річки Євфрат, потім через Перську затоку в Калькутту. Дорога забрала рік, зворотній шлях – чотири роки. М. Челобитчиков вирішив примножити капітали, добувши незнані тоді в Україні товари з Кантона (Китай) і Малакки (Індонезія). Останню в епоху середньовіччя називали Золотим Херсонесом, саме до неї наприкінці XV ст. прагнув потрапити Христофор Колумб, потрапивши, натомість, у незнану тодішнім європейцям Америку. Шлях до незнаних, майже казкових торгових міст Сходу з Ніжина виявився більш правильним. На сьогодні можна повною мірою оцінити цю подію: М. Челобитчиков став першим українцем, який побував у Малацці й Кантоні.

За півсторіччя у серпні 1805 р. в Кантоні побував ще один ніжинець – капітан шлюпу “Нева” Юрій Лисянський. Одним із важливих завдань його подорожі було виявлення нових ринків збуту та закупівлі товарів, установлення торгових зв'язків із іншими країнами та закріплення старих договорів. І знову місцеві люди дізнавались не тільки про наші товари, але й слухали наших пісень і бачили наші танці (за спогадами учасників експедиції велику цікавість місцевих жителів викликав “гопак” і українські пісні).

Таким чином, знову бачимо велике значення торгівлі для поширення не тільки економічних відносин, але й української культури в усьому світі. З Китаю М. Челобитчиков рушив до Лондона, Лісабона, Парижа. Прибув, нарешті, в Санкт-Петербург із найдосконалішою доповіддю про можливості вітчизняної торгівлі... й загинув при загадкових обставинах. Про причини його смерті залишається тільки здогадуватися. Відтак, не з'явилися на ніжинському ринку згадані незвичайні товари Золотого Херсонеса...

Розташування Ніжина на перетині торгових шляхів визначило його значення і роль на декілька сторіч. “Ніжин не тільки в Чернігівському намісництві, але й у всій Малій Русі одне таке місто, яке торговим називатися може й яке багатьом великоруським містам у своєму торговому стані не поступається”, – писав у XVIII ст. О. Шафонський)

[6, с. 26]. Проте, з другої половини XIX ст., коли з'явилися нові торговельні центри України, ніжинські ярмарки набули місцевого значення, втративши широкі торговельні зв'язки та міжнародне визнання й авторитет. Ніжинська торгівля потроху занепадає: “Були часи й у цьому брудному, незначному нині містечку текло життя. Залишилися одні спогади про минулу славу” (Л. Слуцький, кінець XIX ст.) [6, с. 26].

Розвиток сільського господарства краю, промислів, ремесел, збільшення кількості населення в Ніжині, сприяли розширенню товарно-грошових відносин, набуттю міс- том ролі великого торговельного осередку Лівобережжя. Це, зокрема документально засвідчено іноземцями, яких доля закидала до Ніжина. Так, датський посол Юст Юль, проїжджаючи в 1711 р. через місто, зазначає: “Ніжин – велике торговельне місто, укріплене прекрасним валом” [5, с. 19]. Однак, цей час – перша третина XVIII ст. – загалом характеризувалася досить несприятливими умовами для торговельної діяльнос- ті українських, в т.ч. ніжинських купців – особливо щодо зовнішньої торгівлі. Пояснен- ня того спробував дати відомий український історик Д. Дорошенко: “зруйнувати Украї- ну як самостійний економічний організм, обернути її в російську колонію” [5, с. 20]. Протягом 1701–1719 років імперським урядом було видано ряд указів, якими запрова- джувалися дискримінаційні обмеження стосовно української зовнішньої торгівлі: збір мита з привізних товарів із рук козацької старшини було передано на відкуп російським купцям, вироблену в Підгетьманській Україні селітру слід було продавати лише арти- лерійським складам у Москві, низку товарів заборонялося вивозити через близькі й зручні балтійські порти Гданськ і Кенігсберг, зобов'язуючи користуватися натомість дальніми російськими – Петербург, Архангельськ, Ревель. Традиційні, давно налаго- джені торговельні зв'язки були перервані, зовнішню торгівлю зведено до мінімуму, купці мали великі збитки. Щоправда, ніжинські купці – греки значну частину товарів ви- возили до країн Середземномор'я й ці заходи торкнулися їх дещо менше, але збитки мали і вони. Тільки з кінця 1720–х років більша частина дискримінаційних заборон була знята і зовнішня торгівля ніжинських купців швидко надолужує втрачені позиції.

Традиційно вагомим місцем в зовнішній і внутрішній ніжинській торгівлі займали гре- цькі купці, яким у 60–х роках XVIII ст. належало 145 дворів із 827 у місті. Дехто з них володів значним капіталом, наприклад, купець І. Стефанов – до 100 тис. руб., на нього працювало 3 прикажчики та 4 батраки. Крім греків, у Ніжині торгівлею займалися та- кож українські міщани та козаки. Станом на 1786 р. нараховувалося 5 купців I гільдії, 27 – II гільдії та 103 – III гільдії; 387 купецьких лавок, в т.ч. 33 кам'яні, 6 кав'ярень, 31 заїжджий двір. Цікавий опис характеру торгівлі в місті дав член Петербурзької Академії наук Гільденштедт: “В Ніжині можна зустріти крам (вироби) найрізноманіт- нішого походження: європейські, турецькі, кримські, московські, сибірські, тому що тут головний торговельний пункт поміж Росією, з одного боку, Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом і Ляйпцигом – з другого боку ... майже ціла торгів- ля в Ніжині була в грецьких руках. Підвозять під Ніжин крам також водяними шляха- ми, звичайно, вантажать його в Кладькові (Кладьківці на Десні – *авт.*) у віддалені 50 км від Ніжина” [5, с. 20–21]. В 80–х роках XVIII ст. річний обсяг товарообігу трьох ніжинських ярмарків складав 1 млн. 800 тис. руб.

На ярмарках знаходили широкій збут вироби і місцевого виробництва, й імпортні. Можна навести витяг із книги О. Шафонського про географію і структуру торгівлі на ні-

жинських ярмарках – згадується Росія, Туреччина, Таврія (Крим), Польща, Італія, Угорщина, Молдавія, Австрія, Сибір; міста Москва, Оренбург, Астрахань, Царицин, Черкаськ, Саратов, Санкт-Петербург, Гданськ, Кенігсберг, Лейпциг, Бреславль, Яніна, Тирнове, Адріанополь, Філіполь, Олександрія, Константинополь, а також, звичайно, різні українські міста.

Знаменною подією в економічному розвитку Ніжина стала поява у середині та другій половині XVIII ст., поруч із цеховим ремеслом, мануфактурного виробництва. На відміну від більшості мануфактур Лівобережної та Слобідської України, де мануфактура була, здебільшого, поміщицькою, де використовували працю кріпаків, в Ніжині (як й у інших містах) від самого початку виникають купецькі, капіталістичні мануфактури, які базувалися на вільнонайманій праці. Це було ознакою формування нового, історично прогресивного капіталістичного, ринкового укладу в економіці.

Ніжинські купці, нагромадивши на торговельних, торговельно-посередницьких операціях значні капітали, тепер вкладають їх у виробництво. Так, купець І. Тарнавіот у 1765 р. заснував на околиці міста мануфактуру з виробництва шовку та бавовняної тканини. В наступному, 1766 р. відкривається мануфактура купця Б. Іванова, на якій вироблялися шовкові тканини, в 1768 р. купці батько й син М.А. та М.М. Алісови також заснували шовково-бавовняну мануфактуру. В останніх на виробництві працювали 55 вільнонайманних робітників. Поширення в місті мануфактур, які спеціалізувалися на виробництві шовкових і бавовняних тканин пояснюється їх великим попитом як на українському, так і на російському ринку, відтак, вкладені в такі мануфактури кошти швидко поверталися і підприємства приносили власникам високі й стабільні прибутки.

Окрім мануфактур, у Ніжині в останній чверті XVIII ст. нараховувалося 8 цегельних заводів, 29 кузень, 2 пивоварні, 2 солодовні, 2 миловарні заводи, 2 тютюнові фабрики, 1 горілчаний завод. У 1791 р. відомі ніжинські купці-підприємці брати Чернови заснували мідноливарний завод, на якому відливали парові казани для винокурних і цукрових заводів, різний посуд із міді й заліза, а також церковні дзвони, в т.ч. великої ваги. Зокрема, для дзвіниці місцевої Преображенської церкви на цьому заводі виготовили дзвін вагою 99 пудів (у 1791 р.), для Соборно-Миколаївської – дзвін у 400 пудів (у 1798 р.).

Протягом XIX ст. Ніжин все ще залишається одним із найбільших торговельних міст Чернігівської губернії, але значення загальноукраїнського торговельного центру, яким він був раніше, втратив. Найбільший у добу Гетьманщини в Лівобережній Україні Покровський ярмарок у Ніжині на середину XIX ст. повністю втратив свої позиції – далось взнаки зміщення торгових шляхів, відсунення на південь кордонів, а також епідемія чуми, через яку в 1854 р. ярмаркову торгівлю було перенесено до Ромен. Цікаво, що причину остаточного занепаду Покровського ярмарку Ніжинська повітова земська управа в 1903 р. вбачала у великій тривалості та невизначеності його початку. Відтак, було встановлено строк: із 25 вересня до 1 жовтня. Звісно, така причина суто формальна – подібний факт свідчить про згасання минулого розмаху місцевих ярмарків, і подібні адміністративні заходи не давали бажаного результату й жаданих прибутків.

Звісно, ярмарок XVII–XIX ст. був не тільки торжищем. На ярмарках, наприклад, вербували селян на слободи (спеціальні поселення, звільнені на певний час від податків). Для цього поміщики, які бажали залюднити нові маєтки, здебільшого, на півдні України, виряджали сюди своїх “агітаторів” із хлібом і горілкою, і ті вбивали на торговому майдані кілок із табличкою, де позначалися умови та вигоди слобідського

життя, частуючи та агітуючи потенційних поселенців. Також проводились культурні заходи – музичні вистави, кобзарські виступи, театральні дійства (вертепи), продавалися картини, музичні інструменти тощо. Часто на ярмарку привселюдно карали злочинців, оголошувалися укази, постанови тощо.

Ярмарок у Ніжині в ХХ – на початку ХХІ ст.

З початком громадянської війни ярмарки в Україні не проводилися – відроджуватися вони починають у 1922–1923 роках. Протягом 1926 р. їх зареєстровано вже 15202 – і пов’язано це із запровадженням у СРСР нової економічної політики, яка передбачала відродження капіталістичних ринкових відносин і ринків, насамперед, вільної торгівлі. На початку 1930–х років ярмарки були скасовані – у влади з’явилися інші пріоритети, і нові політично й економічно обґрунтовані рішення. В цей час активно розвивається колгоспне будівництво і “радянська” модель торгівлі – централізований продаж через одержавлену мережу крамниць, із контрольованою державою системою закупівель. Торжища починають відроджуватися після Другої світової війни (різні за масштабом і тривалістю) і, здебільшого, набувають рис сучасних продуктових або фуражних базарів. Так тривало під час повоєнної відбудови наприкінці 1940–х років. Надалі політика хрущовської “відлиги” дещо позначилася на відродженні елементів ярмаркової торгівлі, багато в чому – як складової політично безпечних народних традицій. Але навіть короткочасна українізація, проведена для підтримки режиму в Україні, не мала на меті широкого відродження українських традицій і не вплинула, в цілому, на повноцінному відродженні ярмаркової торгівлі. Селяни зі своїми потребами відходили на другий план порівняно з потребами робітників. Змінювалася урбаністична система, активізувалися демографічні й міграційні процеси, інтенсивно деларувалася інтернаціоналізація духовної складової, здебільшого, замінена русифікацією. В цій системі відродження ярмарків було неактуальним, непотрібним.

Якісно змінилася ситуація на початку 1990–х років. Ніжинська міська влада в 1992 р. вирішила відновити Покровський ярмарок аби відродити давні звичаї минулих поколінь. Відразу зазначимо, що першочерговою метою була культурно-розважальна, а не комерційна частина ярмаркових ніжинських традицій. Багато в чому це було наслідування започаткованого дещо раніше Сорочинський ярмарку – якраз як масового культурно-розважального явища. Звичайно, приємно, що ярмарок у Ніжині був відновлений одним із перших у незалежній Україні. Згодом він набув значного розмаху та почав збирати досить велику кількість людей – і знову як у старі добрі часи почав збирати народ і на торжище, і на масштабне культурно-розважальне свято – проводились концерти, зустрічі людей із різних регіонів, навіть, країн (приїжджали греки, поляки, німці, болгары, білоруси і росіяни, угорці й інші). Зі стабілізацією економічної ситуації в Україні, міська влада, у свою чергу, змогла дещо більше приділяти більше уваги культурному життю міста – стала активніше структурувати і якісніше організовувати заходи під час цього щорічного дійства. На Покровський ярмарок почали приїжджати “купці” з інших областей України, професійні колективи й артисти з різних куточків нашої держави.

Без сумніву, щорічно переважна більшість мешканців Ніжина чекає цю подію (на відміну від, скажімо, Дня Ніжина 13 вересня, що встановлений цілком декларативно за фактом звільнення міста від нацистів у 1943 р.) – яскраве свідчення того, що традиції

глибоко “вжилися” в свідомість місцевого люду, старі традиції десь жевріють у глибинах народної пам’яті, і потрібна лише маленька іскра, щоб вони знову відродилися. Так, 11 жовтня 2008 р. останній як на сьогодні 16-й Покровський ярмарок зібрав до 50 тис. людей (населення Ніжина за останнім переписом десь біля 72 тис. мешканців). З огляду на помітне зростання розмаху ярмарку, міська влада ще з 2007 р. висунула пропозицію про надання ніжинському Покровському ярмарку статусу обласного. Це досить важливий крок для підняття престижу та підтримання авторитету ніжинського дійства.

Сучасне розважально-торгове дійство (так було би більш правильно його називати) традиційно готується створеним за рішенням міськвиконкому ярмарковим організаційним комітетом: загальна організація проведення ярмаркового дійства, розсилка запрошень, визначення території, її розподіл під торгівлі й розважальні місця тощо. Цікаво, що традиційно приїжджим надають кращі ярмаркові площі – як правило на вул. Гоголівській (згадаймо, про пільги іноземним купцям, часто на шкоду місцевим торговцям).

Звісно, сучасний торг уже не має попереднього життєво важливого економічного значення. Нині це, здебільшого, сувенірна торгівля, або реклама місцевого виробництва. Деякі з них уже мають відомість, навіть поза межами України. Певну дешицу в цьому додає і згаданий щорічний ярмарок. Згадаємо курйозний випадок, коли керівник одної солідної установи Ніжина привіз із Франції великого м’яку іграшку – пухнастого зайця і на банкеті, демонструючи його, заявив: “Уміють же за кордоном робити – у нас так не можуть!” Тут-таки один із гостей на ярличку прочитав: “Зроблено в Україні. Місто Ніжин. Підприємство Копиці”.

* * *

Загалом, економіка Ніжина впродовж останніх кількох сторіччя міцно трималася якраз на торгівлі. Ярмарок був однією з форм її організації – найбільш вдалою і найбільш ефективною. Місцеві ярмарки, торгівля, в цілому, крім фінансового зиску, мала колосальне значення як для тогочасного, так і сучасного міста, впливаючи на його адміністративно-політичний розвиток, на формування місцевого менталітету, традицій; духовної культури цього давнього українського міста.

Список використаних джерел і літератури

1. *Гоголь Н.В.* Собр. соч.: В 7 т. – М., 1976. – Т. 1.
2. *Гребінка С.* Твори: У 3 т. – К., 1980–1981. – Т. 3.
3. *Кулик Л.* З історії Ніжинських ярмарків // *Вісті.* – 2008. – 5 вересня (№ 34).
4. *Кулик Л.* З історії Ніжинських ярмарків // *Вісті.* – 2008. – 12 вересня (№ 35).
5. Ніжин і Ніжинщина у XVIII столітті. Історико-краєзнавчі матеріали. Навчально-методичний посібник/ За ред. Страшко С.М., Харченка А.Г. – Ніжин, 1997. – 40 с.
6. Ніжин. Путівничок. – К., 2008. – 78 с.
7. Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 34.